

प्रकरण दुसरे

अरुण साधू यांची पत्रकारिता व त्यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व

■ प्रस्तावना

१. अरुण साधू : व्यक्ती व परिचय

१.१ अरुण साधू यांचा अल्पपरिचय

१.२ अरुण साधू यांचे व्यक्तिमत्त्व

१.३ अरुण साधू : कालदर्शी साहित्यकार

२. अरुण साधू यांची पत्रकारिता

२.१ अरुण साधू यांचे स्तंभलेखन

३. अरुण साधू यांचे ललित वाङ्मय

३.१ अरुण साधू यांच्या ललित व ललितेतर वाङ्मयाचा अल्पपरिचय

३.२ अरुण साधू यांचे कादंबरी लेखन

३.३ अरुण साधू यांचे कथालेखन

३.४ अरुण साधू यांचे नाट्यलेखन-पडघम

३.५ अरुण साधू यांचे ललितेतर लेखन (समकालीन इतिहास)

■ समारोप

प्रकरण दुसरे

अरुण साधू यांची पत्रकारिता व त्यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व

■ प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणात अरुण साधू यांची पत्रकारिता आणि त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा संक्षिप्त स्वरूपात आढावा घ्यावयाचा आहे. अरुण साधू व्यक्ती व परिचय आणि त्यांची पत्रकारिता व वाटचाल, अरुण साधूंच्या वाङ्मयीन कृती आणि त्यांची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये इ.चा तपशीलवार विवेचन करणे अभिप्रेत आहे.

१. अरुण साधू : व्यक्ती व परिचय

पत्रकार व लेखक म्हणून सुप्रसिद्ध असलेल्या अरुण साधूंचा जन्म विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यात झालेला आहे. विज्ञान शाखेची पदवी प्राप्त केल्यानंतर त्यांनी १९६२ साली पत्रकारितेत प्रवेश केला. तो म्हणजे पुण्यातील 'दै. केसरी' चे वार्ताहर म्हणून. पुढे 'माणूस' साप्ताहिकात सहसंपादक, मुंबईत 'इंडियन एक्सप्रेस', 'टाइम्स ऑफ इंडिया' मध्ये वार्ताहर, 'स्टेट्समन' आणि 'द टाइम' या साप्ताहिकाचे पश्चिम भारत प्रतिनिधी व 'फ्री प्रेस जर्नल' या मुंबईतील इंग्रजी दैनिकाचे संपादक असा पत्रकारितेचा प्रवास. निवृत्त होण्यापूर्वी ते पुणे विद्यापीठाच्या संज्ञापन व वृत्तपत्रविद्या विभागाचे प्राध्यापक व प्रमुख होते. 'मुंबई दिनांक', 'सिंहासन', 'शोधयात्रा' या गाजलेल्या कादंबऱ्यासहित अकरा कादंबऱ्या, पाच कथा संग्रह, एक नाटक व एकांकिका संग्रह आणि दोन लेखसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत.

१.१ अरुण साधू यांचा अल्प परिचय

नांव - अरुण मार्तंडराव साधू जन्मतारीख - १७ जून १९४१

मु. परतवाडा, ता. अचलपूर, जि. अमरावती.

प्राथमिक शिक्षण - परतवाडा म्युनिसिपल शाळा.

माध्यमिक शिक्षण - सायन्स कोअर हायस्कूल अमरावती.

पदवी शिक्षण - बी.एसस्सी - गणित व भौतिकशास्त्र, विदर्भ महाविद्यालय, अमरावती.

पदव्युत्तर शिक्षण - एम. एसस्सी - गणित, पुणे विद्यापीठ - अर्धवट सोडले पुढे - पूर्ण वेळ पत्रकारिता.

मुक्काम - १९६२ पर्यंत परतवाडा व अमरावती.

१९६२-६७ पुणे येथे, १९६७ पासून पुढे मुंबई येथे.

कुटुंब - पत्नी-अरुणा साधू (दोन विवाहित मुली - सुवर्णा व शैफाली)

अरुण साधू यांची कारकीर्द

- १९६१-६२ : शिक्षक - जनपद हायस्कूल, मु. माना, ता. मुर्तिजापूर, जि. अकोला.
- १९६२ (जूलै) : एम. एसस्सी. (गणित) साठी पुणे.
- १९६२-६४ : वार्ताहर - केसरी, पुणे.
- १९६४-६६ : वार्ताहर - इंडियन एक्सप्रेस, पुणे.
- १९६६-६७ : सहसंपादक - माणूस, पुणे.
- १९६७-७३ : वार्ताहर - इंडियन एक्सप्रेस, मुंबई.
- १९७३-७८ : वार्ताहर - टाइम्स ऑफ इंडिया, मुंबई.
- १९७४-७८ : या काळात 'इन्व्हिनिंग न्युज' मध्ये 'इन परफेक्टिव्ह' हा साप्ताहिक स्तंभ चालविला.

- १९७८-८७ : स्पेशल रिप्रेझेन्टेटिव्ह (विशेष प्रतिनिधी) - स्टेट्समन, मुंबई.
- १९८०-८५ : न्युयॉर्क मधील 'टाईम' मॅगझिनसाठी भारतस्थित स्ट्रिन्जर करस्पॉन्डन्ट म्हणून काम पाहिले.
- १९८८-९० : संपादक - फ्री प्रेस जर्नल, मुंबई.
- १९९५-२००१ : प्राध्यापक व पुणे विद्यापीठाच्या 'वृत्तपत्रविद्या आणि संज्ञापन विभागाचे' प्रमुख.

अरुण साधू यांची पत्रकारिता

१९६२ ते १९६७ पुणे येथे पत्रकारिता

१. केसरी - वार्ताहर (मराठी दैनिक) (१९६२-६४)
२. माणूस - सहसंपादक (मराठी साप्ताहिक) (१९६६-६७)
३. इंडियन एक्सप्रेस - वार्ताहर (इंग्रजी दैनिक) (१९६४-६६)

१९६७ नंतर मुंबईत पत्रकारिता

१. इंडियन एक्सप्रेस - वार्ताहर (इंग्रजी दैनिक) (१९६७-७३)
२. टाईम्स ऑफ इंडिया - वार्ताहर (इंग्रजी दैनिक) (१९७३-७८)
३. द स्टेट्समन - विशेष प्रतिनिधी (इंग्रजी) (१९७८-८७)
४. फ्री प्रेस जर्नल - संपादक (इंग्रजी) (१९८८-९०)

१९८९ पासून क्रियाशील पत्रकारिता सोडून स्तंभलेखन

१. दै. महानगर - (मराठी साप्ताहिक) अक्षांश - रेखांश - १९९३-९४.
२. दै. लोकसत्ता - (मराठी साप्ताहिक) सभापर्व - १९९३-९४.
३. दै. लोकमत - (मराठी साप्ताहिक) सभापर्व - २००२-०३.
४. दै. लोकसत्ता - (मराठी साप्ताहिक) पडघम - २००२-०३.

५. 'केसरी' व 'माणूस' च वृत्तपत्रासाठी स्तंभलेखन.
६. इंग्रजी स्तंभलेखन - सण्डे, टाइम्स ऑफ इंडिया, इव्हिनिंग न्यूज ऑफ इंडिया.
७. सिण्डिकेटेड स्तंभलेखन - असोसिएटेड न्यूज अँड फीसर्च

(देशभरातील सहा ते आठ इंग्रजी दैनिकात - १९९०-९५)

८. १९९५-२००१ पर्यंत - पुणे विद्यापीठात - 'वृत्तपत्रविद्या व संज्ञापन विभागात' प्राध्यापक व विभागप्रमुख.

अरुण साधू यांना मिळालेले पुरस्कार

१. 'मुंबई दिनांक' - हरि नारायण आपटे राज्य पुरस्कार
२. 'शोधयात्रा' - हरि नारायण आपटे - राज्य पुरस्कार.
३. 'पडघम' (नाटक) - राज्यनाट्य पुरस्कार (राम गणेश गडकरी पुरस्कार)
४. 'तिसरी क्रांती' - न. चिं. केळकर पुरस्कार, पुणे.
५. 'झिपच्या' - भैरूरतन दामाणी पुरस्कार, सोलापूर.
६. एकुण साहित्यिक व पत्रकारितेतील योगदानासाठी 'फाय फाउंडेशन' चा पुरस्कार.
७. आचार्य अत्रे साहित्य पुरस्कार - सार्वजनिक वाचनालय, बेळगांव.

अरुण साधू यांची निवड

१. इंटरनॅशनल रायटर्स वर्कशॉप : भारत तर्फे प्रतिनिधीत्व-आयोवा सिटी, अमेरिका.
२. अध्यक्ष - ८० वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, नागपुर (फेब्रु. - २००७)

१.२ अरुण साधू यांचे व्यक्तिमत्व

आज मराठी साहित्यात अरुण साधूसारखा बहुविध, चौफेर असे लेखन करणारा लेखक दुर्मिळ आहे. सच्चा पत्रकार, पत्रकारितेचा प्राध्यापक आणि ऐट न मिरवणारा, पण सामाजिक बांधिलकी जपणारा कार्यकर्ता हे त्यांचे व्यक्तिमत्व आहे.

वन्हाडी रंग, अत्यंत बुजरे, एकदम शांत चेहरा, मनातल्या मनात पुटपुटावं असं बोलणं, डोळ्यामध्ये एक वेगळ्याच प्रकारचे तेज, परंतु पहिल्याच भेटीत छाप पडेल असे व्यक्तिमत्त्व नाही. साधू हे फार बोलत नाहीत. ते मोजकेच बोलून ऐकणाऱ्यावर छाप पाडतात. ते मित्रांच्या गराड्यात असले तरीही ते एकटेच असतात. आपल्या आवडीच्या विषयावर सतत वाचन करीत असतात. त्यावर ते चिंतनही करीत असतात. त्यांची दृष्टी डोळस, चौफेर अशी आहे. त्यांच्या चेहऱ्यावरून कशातच रस नाही असे वाटते. कोणत्याही विषयाला ललित अंगाने भिडण्याची त्यांची शैली सर्वांना खिळवून ठेवणारी आहे. साधूंच्या मनाचा सहजा-सहजी थांग लागत नाही. स्वतःच्या जगात वावरणारा, भिडस्त आणि संकोची स्वभाव असलेला हा आगळा वेगळा लेखक आहे.

अरुण साधू मुळचे विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर परतवाड्याचे आहेत. अचलपूर या गावामध्ये त्यांचे बालपण गेले. अचलपूरच्या कॉटन मिलमध्ये त्यांचे वडील ड्रॉईंग मास्टर होते. साधू हे सहा-सात वर्षांचे असताना त्यांच्या आईचे निधन झाले. नंतर ते शिक्षणासाठी अमरावतीला मामाकडे आले. त्यांच्या मामांचे नांव हरियालराव वामन देशपांडे असून त्यांना वाचनाची खूप आवड होती. घरात हरतऱ्हेच्या इंग्रजी -मराठी पुस्तकांची कपाटं भरलेली होती. त्यामुळे साधू यांना आधी वाचनाची आवड लागली व नंतर लिहण्याचीही आवड लागली. साधूंचे मामा त्यांना आखाड्यात घेऊन जात असत. तेथे साधूंनी कुस्ती व कवायती केल्या आहेत पण आता साधूंच्याकडे पाहून तसं वाटणार ही नाही. साधूंच्यावर या आखाड्यातच शिस्तीचे, आरोग्याचे संस्कार घडले. तेथील मातीचा गंध आणि तेलाचा तकतकीतपणा साधूंमध्ये मुरलेला दिसतो. साधूंच्या सायन्स कोअर हायस्कूल मध्ये 'टार्गट्स' चे अग्रलेख वाचून दाखविले जात. यामुळे त्यांच्यावर वाचनाचे संस्कार होत गेले. साधूंचे मामेभाऊ कृष्णराव यांचे वाचन

चौफेर होते. शास्त्रीय, राष्ट्रीय, सामाजिक अशी हजारो पुस्तके असून त्यामध्ये दोस्तोव्हस्की, टॉलस्टॉय, पुश्कीन, स्मार्ट, कामडे अशा अभिजात लेखकांची पुस्तके होती. वाचनामुळे आपली शब्दसंपदा वाढते, वाक्यप्रयोग वाढतात हे साधूंनी जाणले होते. साधूंनी शाळेत असतानाच महाभारत, रामायण, जुनी नाटके वाचली होती. 'भितो की काय?' ही एकांकिका लिहीली होती. गणित आणि भौतिकशास्त्र घेऊन ते बी. एस.सी. झाल्यानंतर त्यांना इंजिनिअरींग कॉलेजला प्रवेश मिळाला होता पण त्या विषयाची आवड नसल्याने त्यांनी तिकडे जाणे टाळले. साधूंनी अकोला येथील मुर्तिजापूरमध्ये 'माना' या गावात मास्तर (शिक्षक) म्हणून काम केलं. पण त्यामध्ये त्यांचे मन रमले नाही. तेव्हा ते एम. एस.सी. करण्यासाठी पुण्याला आले पण त्याही शिक्षणात त्यांना स्वारस्य नव्हते. पण घरच्यांच्या समाधानासाठी ते शिकत राहिले. साधूंना लिहिण्याची आवड होती या आवडीतूनच 'केसरी' या वृत्तपत्रात अंशकालीन वार्ताहर म्हणून दरमहा ३० रूपयांवर काम केले. नंतर पुढे ते नोकरीच्या निमित्ताने मुंबईत आले.

ज्येष्ठ साहित्यिक, पत्रकार अरुण साधू यांचे व्यक्तिमत्व चतुरस्र, समाजदक्ष आहे. मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व आहे. ते सकस मराठी साहित्य निर्माण करणारे साहित्यिक आहेत. साधू यांचे पत्रकारिता व साहित्य या दोन्ही क्षेत्रातील काम महत्त्वाचे आहे. राजकीय आणि सामाजिक या दोन्ही क्षेत्रातही त्यांचे लेखन आहे. अरुण साधू हे विचारी, चौकस व डोळस पत्रकार आहेत.

अरुण साधू यांची आवड

आवडता रंग - आकाशी निळा, पुस्तक - महाभारत, साहित्यिक - बा. सी. मर्ढेकर, आदर्श व्यक्ती - म. गांधी, आवडतं ठिकाण - मुंबई, नेता - पं. जवाहरलाल नेहरू, पदार्थ - ज्वारीची भाकर, लसणाची चटणी, तिळाचं तेल.

आवडती पुस्तके (मराठी) - पण लक्षात कोण घेतो? - ह. ना. आपटे, आत्मज्ञान आणि विज्ञान - विनोबा भावे, युगान्त - इरावती कर्वे, अष्टदर्शने - विंदा करंदीकर, गीता रहस्य - बाळ गंगाधर टिळक, मर्हेकरांची कविता, आठवणीतील कविता, तुकारामाचे अभंग.

आवडती पुस्तके (इंग्रजी) - ब्रदर्स कारमाझोव्ह-दोस्तोवस्की, क्राइम अँड पनिशमेंट-दोस्तोवस्की, वॉर अँड पीस-टॉलस्टॉय, एज ऑफ अन् सर्टेनिटी-जे. के. गालब्रेथ, डिजिटल फोर्ट्रेस-डॅन ब्राऊन, दि अॅसेंट ऑफ मॅन-जे. ब्रोनोवस्की. ^१

‘मुंबई दिनांक’ या कादंबरीद्वारे या मुंबई महानगरीचे अनेकांगी दर्शन घडविणारे व मराठी कादंबरीप्रकाराला आगळे-वेगळे वळण देणारे अरुण साधू हे व्यवसायाने पत्रकार आहेत. अरुण साधू अबोल वृत्तीचे असून ते स्पष्टवक्ते आहेत. त्यांच्या स्वभावात स्पष्टवक्तेपणा आहे. समोरच्या माणसाला राग येईल असा विचार करून ते कधीही खोटं बोलणार नाहीत. जवळचा कुणी बातमी घायला आला तरी त्याला स्पष्ट सांगतील की, बातमीच्या खरेपणाची शहानिशा केल्याशिवाय बातमी देणार नाही. एखाद्या विषयावर चर्चा करताना तासनतास बोलत असतात. त्यांचे व्यक्तिमत्व शांतचित्त आहे.

अरुण साधू यांचे आई-वडील लहान असताना वारले, त्यामुळे ते त्यांच्या मामाकडे वाढले. मामा स्वातंत्र्यसैनिक होते. त्यांचे संस्कार साधूवर झाले. साधूंचा देवावर विश्वास नाही. ते कधीही देवाला हात जोडत नाहीत, देवाचा प्रसाद दिला तर त्याचा अवमान करित नाहीत.

पत्रकारितेमुळे अरुण साधूंना अनेक ठिकाणी जावे लागते. त्यांना वेगवेगळ्या प्रकारचे लोक भेटत असतात. अनेक वेळा कामामुळे घरी यायला उशीर होतो. दंगलीच्या वेळेस त्यांना प्रत्यक्ष त्या ठिकाणी जावे लागत असे. त्यात त्यांना अनेक अडचणी, संकटे येत होती. त्यांना एकदा-दोनदा पोलिसांचा मार ही घ्यावा लागला आहे. मुंबईतील

भिवंडी येथे झालेल्या हिंदू-मुस्लिम दंगलीच्या वेळी ते अनेक वेळा भिवंडीला गेले होते. तेथून यायला उशीर झाला की त्यांच्य पत्नीला अरूणाताईना खूप काळजी वाटत असे. परंतु सर्वच पत्रकारांचे असेच जीवन असते. प्रत्यक्ष पाहणी केल्याशिवाय पत्रकाराला बातमी देता येत नाही.

अरूण साधू यांच्या मनाला एखादा सामाजिक प्रश्न त्रास द्यायला लागला की, त्यातून कलाकृती निर्माण होते. त्यामध्ये समस्या तर स्पष्टपणे मांडली जाते. परंतु त्या समस्येची उकलही केली जाते. दुष्काळी भागातून मुंबईत लोंढे येतात ते पाहून त्यांनी 'शापित' ही कादंबरी लिहिली. पत्रकारितेमुळे राजकारणातील विविध कांगोरे त्यांना जाणवले होते. त्यातून त्यांनी 'मुंबई' व 'सिंहासन' ही कादंबरी लिहिली. विज्ञानांतील संशोधनात आपल्या देशातील लोकसंख्येचा प्रश्न कसा सोडविता येईल यावर त्यांची आशावादी विज्ञान कादंबरी 'विप्लवा' तयार झाली. त्यांचे 'पडघम' हे नाटक मनाचा वेध घेणारे आहे.

अरूण साधू यांचे गप्पा-गॉसिप-मैफलीत मन रमत नाही आणि असा प्रसंग त्यांच्यावर आलाच तर तिथून केव्हा एकदा सटकतो असं त्यांना झालेले असते. त्याची अस्वस्थता ते चेहऱ्यावर लपवू शकत नाही. साधू यांचा स्वभाव बुजरा असल्यामुळे ते लेखक-कवी-रसिकांच्या तासनतास चालणाऱ्या कलासक्त बैठकीत ते कधीच नसतात. प्रतिष्ठित लेखकांमध्ये कधीकधी दिसणारा शहरी टगोपणा साधूंमध्ये अंशतः ही नाही. साधू हे गेली २५ वर्षे वृत्तपत्रव्यवसायात आहेत. पण अनेक पत्रकारांच्या ठायी दिसणारा अफाट उद्दामपणा व नैतिकतेचा आवही साधूंमध्ये नाही. साधूंना घरात एकटे असताना शास्त्रीय संगीत ऐकण्याची आवड आहे साधू हे भिडस्त आहेत. त्यांच्याकडे चटपटीत वाक्चातुर्य नाही, साधूंची कोणावर छाप पडत नाही. तशीच त्यांच्यावरही कोणाची छाप पडत नाही. अरूण साधू हे मान्यवर पत्रकार आहेत. केसरी, माणूस, इंडियन एक्सप्रेस, टाईम्स ऑफ

इंडिया आणि स्टेट्समन असा पत्रकार म्हणून त्यांचा दीर्घ प्रवास आहे. पण कित्येक पत्रकारामध्ये दिसणारा उचापतखोरपणा त्यांच्यात नाही. ओळखी करून घेऊन, त्या वाढवून त्यांच्याशी सलगी करण्याचा त्यांचा स्वभाव नाही. एखादी खळबळजनक बातमी हाती लागली तरी सनसनाटी शैलीत ती मांडण्याची त्यांची प्रवृत्ती नाही. अरुण शौरी स्टार्टलच्या पत्रकारितेला साधूंचा सक्त आणि तीव्र विरोध आहे आणि भानगडी डू कुळंगडी युक्त पत्रकारितेविषयी त्यांना घृणा आहे. म्हणूनच त्यांच्या वृत्तपत्रीय, राजकीय लिखाणात, राजकीय व्यक्तींची टिंगलटवाळी नसते. पत्रकारामध्येही साधू हे जरा दूरवरच असतात. त्यांच्या वृत्तपत्रीय लिखाणाने व भाषणामुळे खळबळ उडत नाही. साहित्यिक वादळांपासून तर ते दूरच असतात. अगदी 'सिंहासन' च्या राज्य पुरस्काराच्या निमित्ताने इतका धुरळा उडाला, पण साधू हे शांतच होते. आजही कित्येक मंत्री व अन्य पुढारी साधूंना फक्त नावाने ओळखतात प्रत्यक्ष नाही. राजकारण हा साधूंचा आवडता विषय आहे. राजकारणी व्यक्तींविषयी साधूंना नितांत आदर आहे. साधूंचे वाचन चौफेर असून ते अभिजात वाङ्मयापासून ते विज्ञान साहित्यापर्यंत आहे. साधूंचे लिखाण विपुल आहे. विषयविविधता हे त्यांच्या लोकप्रियतेचे कारण होय.

अरुण साधूंच्या लेखनात अलंकारिक भाषा नाही. अगदी सरळ, साध्या, सोप्या शब्दात नेमके सांगण्याची त्यांची खास शैली आहे. खोट्या भावनांची उधळण त्यांच्या लेखनात नसते. साधू हे धारदार लेखन करणारे आहेत. त्यांच्या लेखनात बोचक सत्य असते. त्यांचे लेखन लोकांना फार आवडते. साधूंना लेखनासाठी वेगळ्या खोलीची गरज लागत नाही. त्यासाठी वेगळा वेळ असे काहीच नसते. एकदा लिहायला बसले की, त्यांना आजूबाजूंचे भान राहत नाही. अरुण साधूंच्या लेखनात ज्वलंत प्रक्षोभ डोकावत असला तरी ते शांतवृत्तीचे आहेत.

१.३ अरुण साधू : कालदर्शी साहित्यकार

अरुण साधू यांना 'कालदर्शी साहित्यकार' म्हणून संबोधले जाते. प्रत्येक लेखक हा आपली कलाकृती निर्माण करताना समकालीन घटनांचाच वापर करित असतो. मग अरुण साधूंच्या बाबतीत वेगळे वैशिष्ट्य का वापरायचे? तर 'मुंबई दिनांक' आणि 'सिंहासन' या दोन्ही कादंबऱ्यांनी महाराष्ट्रातील राजकारणाचे जे स्वरूप प्रकट केले, ते इतक्या ठळकपणे साधूंच्या आधी कादंबऱ्यांतून कोणी मांडलेले नव्हते. डॉ. तारा भवाळकर यांनी 'मुंबई दिनांक' च्या संदर्भात म्हटले आहे, "त्या काळात ते विश्व वाचकाला अभिनव होते..."^२ पत्रकार, राजकारणी, गिरणीमालक, कामगार नेते या सर्वांचे गुंतागुंतीचे, स्वार्थाचे परस्पर संबंध यांचे चौफेर आणि प्रत्ययकारी चित्र या कादंबरीत आढळते.

'कुमार केतकर यांनीही साधूंच्या द्रष्टेपणाची झलक म्हणून 'मुंबई दिनांक' मधील सर्व अंतर्विरोध आणि संघर्ष ही कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर वर्ष दीडवर्षात, आणीबाणीपूर्व काळात आणि आणीबाणीत प्रगट झाले या वस्तुस्थितीचा उल्लेख केला आहे. जयप्रकाश नारायण यांचा समग्र क्रांतीचा नाश, आणीबाणी, काँग्रेस पक्षाला आलेली अवकळा, भ्रष्टाचार, सत्ताबाजी आणि तरीही धगधगणारा क्रांतिसदृश असंतोष आणि आशावाद हे ठाऊक असतील तरच 'सिंहासन' कादंबरीची खोली, व्याप्ती, द्रष्टेपण आणि अरुण साधू या लेखकाची सर्जनशीलता कळू शकेल. असे केतकरांनी म्हटले आहे. 'सिंहासन' मध्ये दाखविलेल्या सत्तासंघर्षाला त्यावेळी महाराष्ट्रात सुरूवात झालेली नव्हती. ज्या प्रकारचे डावपेच, धोबीपछाड व्यूहरचना, कुरघोडीचे राजकारण राज्यात (आणि काँग्रेस पक्षात) असल्याचे 'सिंहासन' मध्ये दाखविले आहे. तसे प्रत्यक्षात नक्कीच नव्हते'.

“साधूंनी शैलीला टोक काढत बसण्यापेक्षा आजूबाजूच्या अचाट व गुंतागुंतीच्या वास्तवाचा आशय शोधला... ‘सिंहासन’ ही फक्त कादंबरी नव्हे तर प्रचलित राजकारणावरचे ते भाष्य व निरूपणही आहे.”

त्याही पुढे जाऊन केतकर म्हणतात, “१९७५ ते १९८७ या बारा वर्षांच्या काळात आठ वेळा मुख्यमंत्री बदलायचा प्रसंग आला. हे सर्व बदल ‘सिंहासन’ कादंबरीतील संहितेप्रमाणे - प्रसंगारूप बदल करून झाले. म्हणजे आता वास्तवच कलेचे अनुकरण करू लागले होते. कलाकृतीला वास्तवाने दिलेली ही सर्वात मोठी पावती होती.”^३

समकालीन वास्तवाचा शोध घेण्याची, त्याची दिशा जाणून घेण्याची अरुण साधू यांची क्षमता यामुळे ‘कालदर्शी साहित्यकार’ अशी स्वतंत्र ओळख निर्माण होते.

२. अरुण साधू यांची पत्रकारिता

अरुण साधूंच्या करियरची सुरुवात महाराष्ट्रातील एका खेडेगावात शिक्षकी पेशाने झाली. पण या नोकरीत रममाण न होता त्यांनी पुणे येथे १९६२ पासून पूर्णवेळ पत्रकारितेला सुरुवात केली. पुणे विद्यापीठातील एम.एस.सी.चे शिक्षण अर्धवट सोडून केसरीमध्ये कामास सुरुवात केली. त्यानंतर त्यांनी श्री. ग. माजगावकरांच्या ‘माणूस’ सारख्या वेगळ्या साप्ताहिकात पत्रकार - लेखक म्हणून रूजू झाले. ‘माणूस’ हे पत्रकार म्हणून सुरू झाले. ‘टाइम’ हे नियतकालिक डोळ्यासमोर ठेवून त्याचे साप्ताहिकात रूपांतर केले. त्यावेळी ‘टाइम’ चे कव्हरस्टोरीच सर्वात मोठं आकर्षण व शक्तिस्थान असे. त्या काळात मराठीतील नियतकालिकांमध्ये ताज्या घडामोडींवर आधारित सविस्तर असा मजकूर देण्याची प्रथा नव्हती. त्यातून राजकारण व समाजकारण या गोष्टी तर जवळजवळ

वर्ज्य होत्या. 'माणूस' ने मात्र कव्हरस्टोरीची एक परंपराच मराठीत सुरू केली. अरूण साधूची नेमणून त्यासाठीच होती. येथेच त्यांच्या पत्रकारितेला न्याय मिळाला. 'आणि डॅगन जागा झाला' ही लेखमाला सुरू झाली. हंसा वाडकर यांचे 'सांगते ऐका' हे आत्मकथन 'माणूस' मध्येच प्रसिद्धीला आले.

१९६७ पर्यंत पुणे येथे पत्रकारिता केल्यानंतर त्यांनी मुंबईत आपल्या पत्रकारितेला सुरूवात केली. 'इंडियन एक्सप्रेस', 'टाइम्स ऑफ इंडिया' व 'द स्टेट्समन' या इंग्रजी वृत्तपत्रात काम केले. काही काळ त्यांनी 'फ्री प्रेस जर्नल' च्या संपादकाची जबाबदारी ही सांभाळली. १९८९ पासून अरूण साधूनी क्रियाशील पत्रकारिता सोडून वेगवेगळ्या वृत्तपत्रात स्तंभलेखनास सुरूवात केली. 'महानगर', 'लोकसत्ता', 'टाइम्स ऑफ इंडिया', 'टेलिग्राफ' मधून त्यांनी स्तंभलेखन केले.

राजकारणात दीर्घ काळ राहणाऱ्यांना बिनडाग राहता येणे जेवढे अवघड तेवढेच ते पत्रकारितेच्या क्षेत्रात ही कसोटीचे ठरणार आहे. अरूण साधू यांनी पत्रकारितेच्या क्षेत्रात फार उंचीच्या पदावर राहून आपली प्रतिमा नुसती स्वच्छ नाही तर आदरणीय राखली आहे. मर्यादित वेळ आणि मर्यादित जागा यात एखाद्या विषयाच्या सर्व बाजू मांडून आपले मत नोंदविणे ही गोष्ट केवढी अवघड आहे ते फक्त संपादकीय काम करणाऱ्यांनाच समजू शकणारे आहे. दर दिवशी नवा विषय घेऊन, त्याविषयी आपल्या लक्षावधी वाचकांना विश्वासात घेऊन, लिहिता येणे ही बाब सोपी नाही अशी परीक्षा वर्षानुवर्षे दर दिवशी देत आपली विश्वसनियता टिकवायची आणि वाढवायची हे व्रत फार मोठी किंमत मागणारे आहे. अखंड सावधपण, सततचे अध्ययन आणि समाजाचे बाह्य स्वरूप व अंतरंग वाचता येण्यासाठी लागणारी विलक्षण दृष्टी यांच्या बळावरच ते वाहून नेता येणे शक्य आहे. अरूण साधू यांची पत्रकारिता सगळ्या कसोट्यावर यशस्वी झालीच

आहे शिवाय तिने राजकारण आणि समाजकारण या दोन्ही क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना एक विधायक दृष्टी देण्याचे काम केले आहे.

अरुण साधू हे बातमीसाठी विषय कसा शोधतात, माणसं कशी पाहतात, लेखनासाठीचा गृहपाठ कसा करतात हे पुढील दोन उदाहरणांवरून लक्षात येईल. 'मुंबईत जॉर्ज फर्नांडीस यांचे लोकल बंदचं ठिय्या आंदोलन चालू होतं. रेल्वे रूळावर लोक बसले होते आणि लोकलस बंद पडल्या होत्या. जॉर्ज फर्नांडीस हे त्यावेळी सर्वतोमुखी झालेल नाव नव्हत. नव तरुण नेतृत्व उदयाला येत होतं. मुंबई बंद चे सम्राट या पदावर ते पोचले नव्हते. मुंबईतील टॅक्सी युनियनचा नेता म्हणून ओळख होत होती. पोलिसांनी आंदोलन कर्त्यांना बेदम मारहाण केली होती व जॉर्जना जे. जे. रूग्णालयात भरती केल होतं. साधूंनी आपला मोर्चा जे. जे. कडे वळविला. तिथ व्हरांड्यात जॉर्ज एका मळकट गादीवर बसले होते. कोणीही त्यांची दखल घेत नव्हतं. साधूंनी तिथेच त्यांची मुलाखत घेतली. त्यावेळी जॉर्ज म्हणाले होते की, "आज माझं आंदोलन फसल्यासारखं वाटत असेल पण एक दिवस भारतीय रेल्वेचं चाक मी थांबवून दाखवीन...! साधूंनी 'माणूस' च्या पुढच्या अंकात ठरलेल्या स्टोरी ऐवजी हीच कव्हर स्टोरी छापली. ही मुलाखत इतकी गाजली की 'माणूस' व अरुण साधू ही दोन्ही नांवे सर्वतोमुखी व्हायला यामुळे मदत झाली. पत्रकाराची नजर कशी भिरभिरत असते आणि तो एखाद्या विषयाच्या मागे कसा लागतो याचं ते एक उत्तम उदाहरण होते. दुसरे उदाहरण म्हणजे काँग्रेसचे अध्यक्ष स. का. पाटील यांच्या पी. ए. जवळ बराच वेळ रेंगाळूनही त्यांची भेट होत नव्हती पण ते पिच्छा सोडायला तयार नव्हते. एवढ्यात स. का. पाटील यांच्या केबिनच्या बाहेर आले व लिफ्टकडे चालू लागले. क्षणाचाही विलंब न करता साधूंनी आसपासच्या सगळ्यांच्या नजरा चुकवत स. कां च्या बरोबर लिफ्टमध्ये प्रवेश मिळविला. लिफ्ट वरच्या

मजल्यावरून खाली येईपर्यंतच्या दोन तीन मिनिटांच्या मुलाखतीवर आधारीत साधूंनी सुंदर लेख तयार केला.”^३ त्यांना हे जमलं कारण त्यांच्या गृहपाठ पक्का होता. सतत अभ्यास करत राहिल्याशिवाय तीन मिनिटात नेमके काय विचारायचे हे त्यांना माहिती होते.

पत्रकार म्हणून काम करताना शिदोरीत आलेल्या जीवनानुभवाचे संचित व खोल निरीक्षण आपल्या लेखनात त्यांनी ज्या गुणवत्तेने उतरविले त्याला तोड नाही. म्हणूनच ते प्रत्येक पिढीचे लेखक राहिले आहेत. अरुण साधू यांचे मराठीप्रमाणेच इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व आहे. इंग्रजी पत्रकारितेतील त्यांनी आपली विशेष चमक दाखविली आहे.

‘माणूस’, ‘इंडियन एक्सप्रेस’, ‘टाइम्स ऑफ इंडिया’, ‘फ्री प्रेस जर्नल’ वगैरे वृत्तपत्रात काम करून वार्ताहर ते संपादक अशी झेप घेण्याचेही कर्तृत्व त्यांनी दाखविले आहे. पुणे विद्यापीठाच्या वृत्तपत्रविद्या व संज्ञापन विभागाचे प्रमुख म्हणूनही काही काळ त्यांनी काम केले आहे. अरुण साधू हे पत्रकारितेच्या क्षेत्रात साठोत्तरी काळानंतर आले. विज्ञानाची पदवी घेऊनही ते पत्रकारितेत शिरले आणि स्थिरावले. ‘माणूस’ च्या श्री. ग. माजगावकरांनी त्यांच्यातील लेखनगुण हेरले. ‘माणूस’ या साप्ताहिकाला काहीतरी पूर्वेतिहासावर प्रकाश टाकण्याच्या लेखमाला हव्या होत्या. त्यावेळी माजगावकरांची व अरुण साधूंची गाठ पडली. त्यांनी साधूंना क्यूबा, व्हिएतनाम, चीन यातील स्वातंत्र्य संग्रामाच्या कहाण्या लिहिण्यास प्रवृत्त केले. त्यांसाठी पुस्तके पुरवली. संदर्भ दिले, लेखमालेच्या रूपाने नियमितपणे लिहिण्याची सवय लावली. ‘माणूस’ चे पुण्याचे क्षेत्र नंतर चाकोरीबध्द वाटू लागल्याने साधूंनी मुंबई येथे येऊन इंग्रजी दैनिकामध्ये कामाला लागले. ‘माणूस’ मधील ‘आणि ड्रॅगन जागा झाला’, ‘फिडेल, चे आणि क्रांती’ या त्यांच्या लेखमालामुळे तरुण वर्गाला अरुण साधू हे नांव जवळचे वाटू लागले.

२.१ अरुण साधू यांचे स्तंभलेखन

कोणत्याही दैनिक वृत्तपत्रात प्रसिद्ध होणाऱ्या संपादकीय लेखनाएवढेच महत्त्व स्तंभलेखनाला असते. स्तंभलेखकाला विषय निवडीचे स्वातंत्र्य असते. त्यात व्यक्त झालेल्या मतांशी थेट त्याचाच संबंध असतो त्यामुळे स्तंभलेखकाला आपल्या लेखणीचा चौफेर आविष्कार करता येतो. वृत्तपत्रीय लेखनात लेख, अग्रलेख, स्फूटलेख यापेक्षा नावाने प्रसिद्ध होणारे स्तंभलेख अधिक वाचकप्रिय असतात. म्हणून अमुक एका लेखकासाठी वा पत्रकारासाठी वृत्तपत्रे आवर्जून घेऊन वाचणारे वाचक आजही आहेत. एखाद्या विषयाच्या सर्व बाजू मांडणे, त्याचे विश्लेषण करणे, त्या संदर्भात वृत्तपत्र म्हणून भूमिका घेऊन भाष्य करणे व लोकमत घडविण्याच्या दृष्टीने विषयाचा उहापोह करणे, ही स्तंभलेखनाची वैशिष्ट्ये आहेत. हे लेखन सत्य असते. स्तंभलेखनातून त्या लेखकाचे व्यक्तिमत्व त्याच्या लेखन शैलीतून प्रकट होत असते. अरुण साधू यांनी १९८९ पासून क्रियाशील पत्रकारिता सोडून स्तंभलेखनाला सुरुवात केली.

अरुण साधू यांनी १९९० नंतर 'महानगर' ह्या सायं दैनिकात 'अक्षांश - रेखांश' या स्तंभ लेखनासाठी सातत्याने लिहिले आहे. ह्या लेखनातून 'अक्षांश - रेखांश' व 'निश्चिततेच्या अंधार युगाचा अंत' अशी दोन पुस्तके तयार झाली आहेत. 'लोकप्रभा' साप्ताहिकासाठी 'पडघम' या सदरातही साधूंनी लिहिले आहे. अरुण साधू यांचे लेखन पत्रकारिता आणि ललितलेखन असे दोन प्रकारचे असून हे दोन्हीही प्रकार स्तंभलेखनात आढळतात. 'वाचनियता' हा सर्वात मोठा गुण. तो त्यांच्या सर्वच लेखनातून प्रकट झाला आहे. अरुण साधू पत्रकार म्हणून कार्यरत असताना केलेले स्तंभलेखन हे त्यांच्या अन्य लेखनाइतकेच महत्त्वाचे आहे. अरुण साधूंच्या स्तंभलेखनाला तात्कालीक राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक घडामोडीची पार्श्वभूमी आहे. 'अक्षांश - रेखांश' मध्ये सामाजिक

आणि सांस्कृतिक विषयावरील लेख विशेष लक्ष वेधून घेतात. त्यातील काहीसा परखड आणि उत्तम विवेचन करणारा लेख म्हणून 'ल. सा. वि. संस्कृतीचा शाप' चा उल्लेख करावासा वाटतो. दूरदर्शनवरील 'महाभारत' ही चोप्रा पिता पुत्रांची मालिका १९९० साली प्रदर्शित होत होती. मालिका सुरू झाली की रस्ते ओस पडत होते. असा तो काळ होता. ही मालिका करमणुकीच्याच पातळीवर राहिली. 'महाभारता' सारख्या महाकाव्याचा विषय चोप्रा यांनी करमणुकीसाठी प्रेक्षकांना लघुत्तम साधारण विभाजक काढण्याच्या नादात किती पातळ केला आहे याचे छान विश्लेषण साधू यांनी केलेले दिसते. अरुण साधूचे त्यातील काही विषय पुढीलप्रमाणे-

व्ही. पी. सिंग यांनी मंडळ आयोगाचे केलेले पुनरुज्जीवन, त्यावरून माजलेली खळबख, लालकृष्ण अडवाणी यांची रथयात्रा, सिंग यांचा पराभव, चंद्रशेखर यांचे सत्ता-संपादन, सोव्हिएत युनियनचे विघटन, अमेरिकेने इराकचा केलेला विध्वंस, नर्मदा धरणग्रस्तांबद्दलची मेधा पाटकरांची वादग्रस्त भूमिका, भारती यांची वांशिक टिप्पणी व भाषिक अस्मिता, भारतातील दहशतवाद इ. उपरोक्त प्रासंगिक विषयांबरोबरच अरुण साधू यांच्या जिव्हाळ्याचे आणि मनन-चिंतनाचे खास विषय असे आहेत. माध्यमांना, वृत्तपत्रसृष्टीला प्राप्त झालेले अनिष्ट स्वरूप, वाङ्मयीन प्रश्न, मराठी भाषेच्या अस्तित्वाची समस्या, आंबेडकरी चळवळ, तिच्या मर्यादा, महाराष्ट्रीयन समाजाची मानसिकता, धार्मिक जीवनातील विसंगती, मुंबई महानगरीचे प्रश्न अशा काही बाबींवर साधू यांनी मतप्रकटन केले आहे.

अरुण साधू पत्रकार असल्यामुळे त्यांची नजर प्रामुख्याने सभोवतालच्या सामाजिक वास्तवावर खिळलेली असते. नोकरदारांच्या सुट्ट्या, कार्यालयातली लाचखोरी, देशातील वाढती महागाई, सार्वजनिक हॉस्पिटलांचे नियोजन, चित्रपटाची

लोकप्रियता असे काही विषय लेखनासाठी सामुग्री पुरवतात. अरुण साधूच्या लेखांत एक परखड, स्पष्टवक्ता पत्रकार दिसून येतो. उदा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अलौकीक कार्य, त्यांच्या अनुयायांच्या मर्यादा, आंबेडकरी चळवळीचे यशापयश, याविषयी लिहिताना साधू बोटचेपी भूमिका घेत नाहीत. 'जनाचा प्रवाहो चालिला', 'बाबासाहेब, त्यांना क्षमा करा!', 'भिंती पाडा रे!' बुद्धिवाद्यांना आंबेडकर अजूनही अस्पृश्यच इ. लेखात लेखकाने आंबेडकरी चळवळीबद्दलची आपली मते स्पष्ट शब्दात निर्भिडपणे प्रकट केली आहेत.

'अक्षांश - रेखांश' ला विजय तेंडुलकराचीच प्रस्तावना आहे. तेंडुलकर लिहितात, "साधू यांचे लेखन भपकेबाज नाही, इतकेच नव्हे तर अनलंकृत आणि नको तेवढे साधे आहे. परंतु ते चित्त वेधून घेते. त्याचे कारण त्यामागचे मन जिवंत आहे. जिज्ञासेने ओतप्रोत भरलेले आहे, प्रश्नांना जाऊन भेटू मागणारे आहे.त्यांच्या उत्तरांचा ध्यास घेणारे आहे. चौरस आहे, वैविध्य तर या लेखनात आहेच, स्तंभलेखकाचे मन चौरस नसेल, अनेक विषयात, अनेक प्रकारच्या अनुभवांत त्याला रस नसेल, अपरिचित प्रदेशात घुसून त्यांचा परिचय करून घेण्याचा आणि देण्याचा ध्यास नसेल तर त्याचे स्तंभलेखन ठराविक परिघातच घोटाळते. ठराविक वळणे घेत राहते आणि शब्दांचा फुलोरा त्यातील तोचतोचपणा फार काळ झाकू शकत नाही. साधू यांच्याकडे विषयांना तोटा नाही. चौकसपणा उदंड आहे. अपरिचित प्रदेशाचे भान आहे. त्यांचा परिचय करून घेण्याची अथक इच्छा आहे. त्यामुळे या पुस्तकातील दर स्फुटात आपल्याला नवे काही तरी भेटते, नवे कळते, विचाराला नवी चालना मिळते. यामुळेच तसा रूक्ष शीर्षकाचा, शैलीहीन, आशय जड असा हा स्तंभ (अक्षांश - रेखांश) एका सांय दैनिकात येत राहूनही (ज्यात असले काही अपेक्षित नसते) सातत्याने चालला आणि वाचला गेला'."

सामाजिक, राजकीय, धार्मिक जीवनातील घटना प्रसंगावर आपल्या स्तंभातून भाष्य करणाऱ्या साधूंच्या लेखनात मराठी भाषा, साहित्य, मराठी संस्कृतीचे विश्लेषण-विवेचन येते या विषयांवर साधूंनी संख्येने जास्त लेख लिहिले आहेत. ते लेख असे - 'माझा मन्हाटाचि बोलु कौतुके', 'ब्राम्हणी साहित्य व मराठी साहित्य', 'जय इंग्रजी, जय मराठी', 'मराठी साहित्यविश्वातला थिल्लुरपणा', 'आक्का मारे बोका', 'कल्लोळ भूमंडळी साहित्य संमेलनाचा', 'इंडिया माझा प्यारा', 'मन्हाटाचि बोल मराठीची ट्रॅजेडी' इ. होय.

सर्जनशील लेखकाने केलेले स्तंभलेखन आणि वृत्तपत्र व्यवसायातील लेखकाने केलेले स्तंभलेखन यात भेद असला तरी काही वेळा सर्जनशील लेखकाचे ललितगद्य वैचारिक पातळी गाठते, तर कधी विचारप्रधान लेखनाला लालित्याची डुब मिळते. 'अक्षांश - रेखांश' या सदराखाली साधूंनी केलेल्या लेखनाला काही वेळा लालित्याची जोडी मिळाली आहे. हे पुढील लेखावरून स्पष्ट करता येते. व्यावसायिक पत्रकार असल्यामुळे साधूंच्या लेखात विचारप्रधानता येणे अपरिहार्य होते, असे असले तरी त्यांच्यातील संवेदनशील ललितलेख ही काही वेळा या स्वैर लेखनातून दिसून येतो. उदा. डॉ. अशोक तुळपुळे यांच्यावरील 'चैतन्याचा स्पर्श असलेला जादूगार डॉक्टर' हा लेख म्हणजे एक छोटे खानी व्यक्तिचित्र आहे. क्रिकेट खेळणाऱ्या, गायन वेड्या, कलाप्रमी अशोक तुळपुळे यांचे हृदयविकाराने अकाली निधन होते. त्यामुळे व्यथित झालेले साधू लिहितात, 'डॉ. अशोक तुळपुळ्यांसारखी निःस्वार्थी, चैतन्यमयी, प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाची माणसं समाजाचं आरोग्य शाबूत ठेवतात. आजच्या भोगवादी स्पर्धात्मक जगामध्ये अशी माणसं कमी होता कामा नये असं वाटू लागतं.' अशोक तुळपुळेच्या आकस्मिक मृत्यूचा धक्का असा वैयक्तिक नसून त्याला डॉक्टरांमुळे अजून शाबूत आहे'.^६

'मराठीची ट्रॅजेडी' हा लेख साधूंच्या सुक्ष्म निरीक्षण शक्तीचा प्रत्यय देतो. मराठी माणसे

असंख्य इंग्रजी शब्द पेरीत कशी भ्रष्ट मराठी अंगीकारतात हे साधूनी सोदाहरण सांगितले आहे.

अरुण साधू यांचा दुसरा लेखसंग्रह 'निश्चिततेच्या अंधारयुगाचा अंत' हा होय. निश्चिततेचे युग म्हणजे साऱ्या संकल्पना, विचार, तत्वज्ञान, परंपरा, घट्ट थिजवून निर्माण झालेली समाजव्यवस्था आणि मुल्यव्यवस्था होय. आजवर आपण सर्वजण निश्चिततेच्या युगात वावरत होतो. आजकाल तरुण पिढी जुन्या परंपरा संकेताना तिलांजली देऊन नवीन जीवनसरणीचा आणि जीवन मूल्यांचा स्वीकार करित आहे. याचे लेखकाला अप्रूप वाटते. जातीय, प्रांतिक भेद तूटून चालले आहेत. ग्रामीण भागात पूर्वीच्या तथाकथित शुद्रांनी अधिकारपदे ग्रहण करायला सुरूवात केली आहे. ही विधायक घटनाही साधूंना आश्वासक वाटते.

३. अरुण साधू यांचे ललित वाङ्मय

अरुण साधू हे मराठीतील ज्येष्ठ कादंबरीकार आहेत. त्यांनी मराठी साहित्यास समकालीन भानाचे वेगळे वळण देऊन साहित्यात मोलाची भर घातली. सामाजिक परिवर्तनाची आणि प्रबोधनाची बांधिलकी स्वीकारून अविरत लेखन करण्याऱ्या अरुण साधू यांच्या लेखनातून समाजातील सर्व स्तरातील लोकांच्या जीवनाचे चित्रण व्यक्त झाले आहे. समकालीन मानवी जीवनाचा शोध हे अरुण साधू यांच्या वाङ्मयनिर्मितीचे केंद्र आहे. अरुण साधूनी वृत्तपत्रात राहूनही ललित अंग जपले आहे. कल्पनाविश्वात रममाण न होता त्यांनी कायम वास्तवपूर्ण लेखन केले.

'मुंबई दिनांक', 'सिंहासन', 'बहिष्कृत', 'स्फोट', 'त्रिशंकू', 'शापित', 'विष्णवा', 'शोधयात्रा', 'झिपऱ्या', 'तडजोड', 'मुखवटा', 'एक माणुस उडतो त्याची

गोष्ट', 'बिनपावसाचा दिवस', 'मुक्ती', 'मंत्रजागर', 'बेचका', 'ग्लानिर्भवति भारत' या सारख्या कथा - कादंबऱ्यांचे लेखन करून मराठी साहित्यातील ललितगद्य साहित्यप्रकार समृद्ध केला आहे. त्यांच्या या ललित साहित्यातून त्यांनी पत्रकारितेचा वापर करून सामाजिक मुल्यांचे व समाज जीवनाचे चित्रण घडविले आहे. अरुण साधू हे जनतेचे प्रश्न आपल्या साहित्यातून मांडताना दिसतात. आपल्या सभोवती जे घडत असते त्या विषयी फार मार्मिक व सोप्या पद्धतीने मांडतात. त्यांच्या लेखनातून नवीन घडविण्याची जिद्द निर्माण होते. जगातील नव्या विचारांची त्यांना जाणीव आहे. योग्य नवे विचार घेऊन प्रगतीचे यशोशिखर गाठण्याची त्यांच्या साहित्यात धमक आहे. अरुण साधू यांच्या कादंबऱ्या समकालीन समाजजीवन राजकीय जाणिवांसह समजून घेण्यासाठी साह्यभूत ठरतात. मुंबई दिनांक व सिंहासन या कादंबऱ्यामध्ये वास्तव आणि ललित यांची सुरेख सरमिसल पहायला मिळते. महाराष्ट्राच्या राजकारणाचा एक पट उलगडणारी ही कादंबरी म्हणून मुंबई दिनांकची नोंद करता येईल. याचाच पुढचा भाग म्हणून सिंहासन ही कादंबरी लिहिली. राजकारणाचे कांगोरे, मुंबई सारख्या महानगराचे रंगरूप आणि त्याचवेळी सामाजिक अन्याय, विसंगती यांना थेटपणे भिडण्याचे धैर्य त्यांच्या लेखणीत आहे. ठराविक कालावधीमध्ये घडणाऱ्या राजकीय नाट्याची थरारकता कादंबरीचा विषय बनू शकतो हे 'सिंहासन' या कादंबरीद्वारे त्यांनी दाखवून दिले. सत्ताकारणाचे जे कांगोरे त्यातून पुढे आले ते वास्तव होते. पण सर्वसामान्यांसाठी हे वास्तव अपरिचित होते. 'सांगत्ये ऐका' हे हंसा वाडकर यांचे आत्मकथन 'माणूस' या साप्ताहिकाच्या माध्यमातून साधूंनी लोकासमोर आणले. त्यामुळे चंदेरी दुनियामागील खऱ्या वेदना समजल्या. अरुण साधूंनी 'बहिष्कृत' मध्ये जातिव्यवस्थेतील होरपळ त्यांनी शब्दबद्ध केली. दलित युवा विश्वाचे मानस व्यक्त करणारी 'त्रिशंकू' ही उत्कृष्ट कादंबरी लिहिली. रशियन राज्यक्रांतीचा

अभ्यास तिसरी क्रांती कादंबरीत दिसून येतो. चीनच्या विकासाची सुरुवात 'आणि ड्रॅगन जागा झाला' या पुस्तकात पहायला मिळते.

अरुण साधूंचा उल्लेख द्रष्टा कादंबरीकार असा करतात. कारण साधूंनी 'मुंबई दिनांक' व 'सिंहासन' ही कादंबरी लिहीली तेव्हा महाराष्ट्रामध्ये सत्तेचा खेळखंडोबा सुरू झालेला नव्हता. काँग्रेसची सत्ता केंद्रात व राज्यात होती. आणि कितीही नाराजी असली तरी काँग्रेस सोडून बाहेर पडण्याची हिंमत तेव्हाच्या एकही नेत्यामध्ये नव्हती. अशा एकपक्षीय राजवटीमध्ये त्यांनी जे राजकीय नाट्य आपल्या कादंबऱ्यांतून रंगविले ते नंतरच्या पाच - दहा वर्षांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे अविभाज्य अंग बनले. म्हणून त्यांना 'द्रष्टा कादंबरीकार' म्हटले गेले.^७

पस्तीस ते चाळीस वर्षांच्या या कालखंडात साधूंनी वैविध्यपूर्ण लिखाण केले. ते नुसते करमणूक करणारे नव्हते तर जगाच्या बदलत्या प्रवाहाची मराठी माणसाला ओळख करून देणारे होते. रोजची पत्रकारिता करताना, गुन्हेगारी स्वरूपाच्या बातम्या आणि भाजीपाल्याचे भाव मिळविण्यासाठी पळापळ करतानाच ते फिडेल, कॅस्ट्रो, क्युबा यांच्याविषयी लिहू शकले, कारण लिखाण करताना त्यांचे सातत्य कासवाचे होते. व गती मात्र सशाची होती. 'शोधयात्रा', 'त्रिशंकू', 'मुखवट' अशा कादंबऱ्यातून समाजाच्या नव्या पिढीचे प्रश्न समर्थपणे हाताळू शकले. लिहिण्याच्या या गतीने त्यांचे सातत्य ही कधी ढळले नाही. भरपूर अभ्यास करून. अफाट संदर्भ जमवत ते लिहित राहिले. अरुण साधू सारख्या प्रतिभावंत साहित्यिकाची एका अनुभवी पत्रकाराची लेखणी ही चौफेर असून ती मनाला भिडणारी, भावणारी आहे.

३.१ अरुण साधू यांच्या ललित व ललितेतर वाङ्मयाचा अल्प परिचय

१) कादंबरी

१. 'मुंबई दिनांक', १९७२, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
२. 'सिंहासन', १९७७, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
३. 'विप्लवा', १९७७, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
४. 'स्फोट', १९७८, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
५. 'बहिष्कृत', १९७८, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
६. 'त्रिशंकू', १९७९, राजा प्रकाशन, मुंबई-१६.
७. 'शापित', १९८०, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
८. 'शोधयात्रा', १९८९, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
९. 'झिपच्या', १९९०, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
१०. 'तडजोड', १९९५, राजा प्रकाशन, मुंबई-१६.
११. 'मुखवटा', १९९९, राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०.

२) कथा संग्रह

१. 'माणूस उडतो त्याची गोष्ट'
२. 'बिनपावसाचा दिवस' - १९८३.
३. 'मुक्ती'
४. 'मंत्रजागर'
५. 'बेचका' - १९९२.
६. 'ग्लानिर्भवती भारत' - २००६, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.

३) नाटक/एकांकिका

१. 'पडघम', १९८५, ग्रंथाली प्रकाशन (थिएटर अॅकॅडमी, पुणे तर्फे प्रस्तुत)
२. प्रारंभ बस स्टॉप आणि इतर तीन एकांकिका हा संग्रह - १९९८ - मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.

४) स्तंभलेखन

१. 'अक्षांश-रेखांश', १९७३-७४, 'श्री' (साप्ताहिक)
१९९३-९४, 'दै. महानगर' (साप्ताहिक)
२. 'सभापर्व', १९९३-९४, 'दै. लोकसत्ता' (साप्ताहिक).
२००२-०३, 'दै. लोकमत'. (साप्ताहिक)
३. 'पडघम', २००२-०३, 'दै. लोकसत्ता' (साप्ताहिक).
४. दैनिक 'केसरी' व 'माणूस' यासाठी स्तंभलेखन.
५. इंग्रजी स्तंभलेखन, सण्डे, टाईम्स ऑफ इंडिया, इव्हनिंग न्यूज ऑफ इंडिया.
६. सिण्डिकेटेड स्तंभ, असोसिएटेड न्यूज फीचर्स (देशभरातील सहा ते आठ इंग्रजी दैनिकात, १९९०-९५)

५) संकलित पुस्तके

१. अक्षांश-रेखांश, १९९२, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
२. अनिश्चततेचा अंधारयुगाचा अंत - १९९६, नवचैतन्य प्रकाशन, मुंबई.
३. पत्रकारितेची नीतिमुल्ये.
४. महाराष्ट्र - लॅण्ड अॅण्ड पीपल (इंग्रजी - आगामी)

६) चरित्र

१. काकासाहेब गाडगीळ यांचे चरित्र (इंग्रजी) १९७७, पब्लिक इन्फॉर्मेशन डिपार्टमेंटद्वारा प्रकाशित.

७) शैक्षणिक

१. संज्ञापन क्रांती - स्वरूप व परिणाम.

८) अनुवास/भाषांतर

१. 'शुभमंगल' कादंबरी, राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०.

(मुळपुस्तक - अ सुटेबल बॉय-लेखक- विक्रम सेठ.) या कादंबरीचे मराठीत भाषांतर.

२. 'छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज' - डॉ. जयसिंगराव पवार यांच्या या ग्रथांचे इंग्रजीत भाषांतर व संपादन.

९) साहित्याचे इतर भाषामध्ये झालेले भाषांतर/अनुवाद.

१. 'विप्लवा' - 'सायन्स टुडे' या नियतकालिकात संपूर्ण इंग्रजी भाषांतर.

२. 'झिपच्या' - न्युयार्क शॉर्ट स्टोरी इंटरनॅशनल या नियतकालिकामध्ये 'झिपच्या' कथा मालिकेतील दोन कथा इंग्रजीत प्रकाशित.

३. 'मुंबई दिनांक' - हिन्दी, रशियन, युक्रेनियन भाषेत भाषांतर.

४. 'सिंहासन' - हिन्दी, मल्याळी भाषांतर.

५. 'स्फोट', 'त्रिशंकू', 'झिपच्या', 'शोधयात्रा' - हिन्दी भाषेत भाषांतर.

१०) चित्रपट/दूरदर्श. मालिका

१. 'सिंहासन' - 'मुंबई दिनांक' आणि 'सिंहासन' या कादंबऱ्यावर आधारित चित्रपट

२. 'त्रिशंकू' - त्रिशंकू या कादंबरीवर आधारित टेली सिरीयल 'अल्फा मराठी' वरून प्रक्षेपित, २००३-०४.

३. 'वर्तमान', या मालिकेच्या काही भागाचे ई. टीव्हीसाठी लेखन.

४. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' या जब्बार पटेल दिग्दर्शित चित्रपटाचे संहिता व संवाद लेखन. (मराठी व इंग्रजी)

११) ललितेतर लेखन / समकालीन इतिहास

१. 'आणि ड्रॅगन जागा झाला', १९७२, राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०.
२. 'फिडेल, चे आणि क्रांती', १९७२, राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०.
३. 'तिसरी क्रांती', १९९१, राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०.
४. 'ड्रॅगन जागा झाल्यावर', २००५, राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०.

१२) मालिका

१. 'माणूस' - दिवाळी अंकामध्ये हंसा वाडकरांच्या 'सांगत्ये ऐका' या आत्मचरित्राचे शब्दांकन, १९६६.
२. 'माणूस' - क्रमशः मालिका - 'आणि ड्रॅगन जागा झाला', १९६६-६७.
३. 'माणूस' - क्रमशः मालिका - 'फिडेल, चे आणि क्रांती' - १९७१-७२.

३.२ अरुण साधू यांचे कादंबरी लेखन

पत्रकारिता आणि ललित लेखन यांचा नंबंध मराठी साहित्यात पूर्वीपासून चालत आलेला आहे. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांच्या सारखे कादंबरीकार किंवा खाडिलकरासारखे नाटककार यांनी राजकीय आशय आपल्या कलाकृतीमधून मांडला आहे. सत्तरच्या दशकातील अरुण साधूंनी 'मुंबई दिनांक' व 'सिंहासन' या कादंबऱ्या लिहिल्यामुळे साधू यांची प्रतिमा राजकीय कादंबरीकार म्हणून झाली.

१. मुंबई दिनांक

अरुण साधू यांची ही पहिली कादंबरी १९७२ मध्ये प्रकाशित झाली. या कादंबरीचा विषय पूर्णतः नवीन असल्यामुळे तिचे सर्वत्र स्वागत झाले. विशेषतः या कादंबरीतून पत्रकारितेच्या माध्यमातून सामाजिक, राजकीय, स्मगलिंग तसेच मुंबईतील

समाजजीवनावरही प्रकाश टाकला आहे. अरुण साधू यांनी या कादंबरीत वेगवेगळ्या व्यक्ती चित्रणातून मुंबईतील जनजीवनाचे चित्रण केले आहे. मुंबईसारख्या महानगरी जीवनातील अय्यर पत्रकार, किशोर वझे हा सामान्य कारकून, दयानंद पानिटकर हा स्मगलिंगच्या धंद्यात वावरणारा, डी-कास्टा-कामगार नेता व जिवाजीराव शिंदे हे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री या पाच वेगवेगळ्या क्षेत्रातील माणसांचं जगणं एका सूत्रात बांधण्याचा प्रयत्न अरुण साधू यांनी केला आहे. 'मुंबई दिनांक' महानगरी जीवन जाणिवांचे चित्रण करते. 'वेस्टर्न स्टार्स' या वृत्तपत्राच्या अनुषंगाने साधूंनी वृत्तपत्र सृष्टीतील बऱ्या-वाईट गोष्टींचे चित्रण केले आहे.

२. सिंहासन

१९७७ मध्ये प्रकाशित झालेली 'सिंहासन' ही कादंबरी पत्रकारितेने व राजकीय घडामोडीमुळे खूप गाजली. या कादंबरीतून पत्रकारितेच्या माध्यमातून सामाजिक जीवन, राजकारणातील विविध घडामोडी, विविध राजकीय नेत्यांची व्यक्तिचित्रणे, राजकारणाचे रंग कसे वेळोवेळी बदलतात, ग्रामीण भागातील घटनांचे चित्रण केलेले आहे. सामान्यवर्ग, वृत्तपत्र विश्वातील दिगू टिपणीस सारखा पत्रकार, मंत्रालयातील उच्चभ्रू कर्मचारी वर्ग आणि आमदार-मंत्रीवर्ग अशा चार स्तरावर ही कादंबरी आहे. 'सिंहासन'मध्ये राजकीय सत्तास्पर्धा हेच आशयसूत्र असल्यामुळे राजकीय व्यक्तींच्या खाजगी जीवनाबरोबरच सत्तासंघर्षातील त्यांच्या डावपेचांची तपशीलवार वर्णने पत्रकाराच्या दृष्टीने या कादंबरीत आलेली आहेत.

३. विप्लवा

अरुण साधू यांची 'विप्लवा' ही कादंबरी १९७७ मध्ये प्रकाशित झाली. 'विप्लवा' ही अरुण साधूंची विज्ञान कादंबरी आहे. 'विप्लवा' हे परग्रहातील एका ग्रहाचे

नाव आहे. या ग्रहावर मानवसदृश्य प्राणी राहतात. त्या ग्रहावरून एक अवकाश यान पृथ्वीच्या दिशेने येते. आपल्या आगमनाचा सुगावा पृथ्वीवरच्या लोकांना लागू नये म्हणून ते लोक स्वतःभोवती अदृश्य कवच उभे करतात. पण तरीही एका निवृत्त सेनाधिकाऱ्याला आणि एका हुषार, धडपड्या तरूणाला त्याची खबर लागतेच. यावेळी तो तरूण त्या अवकाश यानात प्रवेश करतो आणि चुकीच्या मार्गाने चाललेल्या पृथ्वीवरील मानवजातीला विनाशापासून वाचविण्याची विनंती त्या महामानवांना करतो. त्याच्या विनंतीला मान देऊन 'विप्लवा' वासीय पृथ्वीवरील सर्व अण्वस्त्रे निर्धोक पद्धतीने नष्ट करतात. 'विप्लवा' च्या अवकाश यानाचा हेमकेतू पृथ्वीवासीयांना अण्वस्त्र मुक्त आणि शांतताप्रिय जगाच्या निर्मितीसाठी आवाहन करतो आणि 'विप्लवा' कडे झेपावतो. आधुनिक मानवी समाजाच्या विनाशी मूल्यांचा अचूक वेध घेणारी, मानवाच्या अंतर्मनाशी, हिसंक प्रवृत्तीवर कठोर प्रहार करणारी प्रवाही विज्ञान कादंबरी आहे.

४. स्फोट

'स्फोट' ही अरुण साधूंनी लिहिलेली दुसरी विज्ञान कादंबरी आहे. ती १९७८ मध्ये प्रकाशित झाली आहे. डॉ. विश्वनाथ सदाशिव मुंजे या शास्त्रज्ञाभोवती फिरणारी ही कादंबरी आहे. डॉ. मुंजे हे भौतिकशास्त्रज्ञ आहेत. वसुंधरा या विद्यार्थिनीला (प्रेयसीला) लोकलला सोडण्याच्या निमित्ताने व्ही. टी. स्टेशनवर जातात. तेथे लोकांची प्रचंड गर्दी पाहून ते हबकतात. वास्तविक पाहता ते फक्त वसुंधरेला सोडण्यासाठी आलेले असतात. परंतु ते गर्दीच्या लोंढ्यासोबत ते लोकलमध्ये ढकलले जातात व खाली पडून जखमी होतात. या प्रसंगाने लोकसंख्येच्या स्फोटाची त्यांना तीव्र जाणीव होते. यावर तातडीने कठोर उपाय योजले नाही तर भरमसाट वेगाने वाढणारी लोकसंख्या मानवी वंशाच्या नाशाला कारणीभूत ठरेल असा ते वैज्ञानिक अंदाज करतात. यासाठी ते आपल्या

प्रतिभेच्या साह्याने ते जागतिक लोकसंख्या निम्न्याने कमी करण्याचा अघोरी शास्त्रीय मार्ग शोधतात. एका वारंवारतेची रेडिओ लहर तयार करून तिच्या तीव्रतेने वयोवृद्ध, दुबळी माणसे मारण्याचा उपाय शोधतात. सुदैवाने तो यशस्वी होत नाही. परंतु त्यांचे गुप्त संशोधन, त्यांच्या मागावर असलेले इंटरपोलचे अधिकारी, त्यांचा बुद्धिमान नातू नितीन, यातून रहस्य कथेची घट्ट वीण अरुण साधू तयार करतात. लोकसंख्या वाढीचा झालेला स्फोट आणि त्यामुळे मानवी संस्कृतीला लागलेली कीड यांचे भेदक चित्रण करणारी ही कादंबरी आहे.

५. बहिष्कृत

अरुण साधू यांची 'बहिष्कृत' ही कादंबरी १९७८ मध्ये प्रसिद्ध झाली. ही कादंबरी दलित जीवन जाणिवेचा प्रकट करणारी आहे. अस्वच्छता, अज्ञान, दारिद्र्य व अन्याय अशा वातावरणात राहणाऱ्या रिदगावच्या दलित समाजाचे चित्रण अरुण साधू करतात. दलितांचे दारिद्र्य, त्यांना स्वतःच्या जातीचा असणारा अभिमान, दलित वस्ती, जातिभेद, सवर्णांकडून दलितांना मिळणारी तुच्छतेची वागणूक, दलित जातीमध्ये जन्माला आल्यामुळे वाट्याला आलेले दुःख सवर्णांकडून त्यांच्यावर केला जाणारा अत्याचार, खेड्यातील दलितांची पारंपरिक मानसिकता, त्यांच्या जीवनातील श्रद्धा-अंधश्रद्धा, डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराने प्रभावित झालेला दलित तरुण अशा अनेक बाबी या कादंबरीत मांडलेल्या आहेत. अशोक सोकाजी इंगळे या तरुण दलित शिक्षकाची कथा आहे. या कादंबरीत जातियतेचा ग्रामीण आविष्कार पाहायला मिळतो. कायद्याने अस्पृश्यता गेली तरी मानसिक अस्पृश्यता गेलेली नाही. ती किती खोल रूजलेली आहे याचा प्रत्यय या कादंबरीतून येतो.

६. त्रिशंकू

‘त्रिशंकू’ या १९७९ मध्ये प्रकाशित झालेल्या कादंबरीत दलितांची समस्या व समाजवर्तनात भिनलेली जातीयता साधूंनी मांडली आहे. या कादंबरीतला नायक नागेश कांबळे हा दलित आहे. परंतु त्याला आपला भूतकाळ नको आहे. इंदु कोलटकर त्याच्याच समाजातील आहे. ती त्याला आपल्या समाजाची आठवण करून देते म्हणून ती त्याला नको आहे. सगळी जुनी बंधने त्याला तोडून टाकायची आहेत. सगळ्या समाजांचे ओझे वाहायची त्याची तयारी नाही. त्याला नवीन माणूस म्हणून जगायचे आहे. परंतु समाज त्याला जगू देत नाही. याचा प्रत्यय या कादंबरीतून येतो.

७. शापित

अरुण साधू यांची ‘शापित’ ही कादंबरी १९८० मध्ये प्रकाशित झाली. ही कादंबरी दुष्काळाचे चित्रण करणारी आहे. १९७३ च्या महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्त परिस्थितीची पार्श्वभूमी ‘शापित’ या कादंबरीला आहे. मराठवाड्यातील बीड जिल्हातील रांजणगाव या खेड्यातील शेकतरी कुटुंबात जन्मलेल्या, मॅट्रिक पास झालेल्या वामन नावाच्या तरुणाची कथा आहे. त्याच्या बरोबर इतरही गावकरी आहे. ही सर्व भीषण दुष्काळात रानभैरी होऊन दिशाहीन कशी भरकटत जातात याचे चित्रण या कादंबरीत आहे. गावात दुष्काळ पडल्यामुळे माणसे जगायला बाहेर पडतात. त्यांच्या हालअपेष्टांची ही कथा आहे गावकऱ्यांनी कोणती पापं केली होती. म्हणून अशी परवड आणि मान हानी त्यांच्या वाट्याला यावी? असा प्रश्न कादंबरीतील रूक्मिणीला पडला आहे. सरकारी यंत्रणा, दुष्काळी कामांच्या सरकारी योजना, निर्ढावलेले अधिकारी आणि पोलिस यांच्या तावडीत सापडलेल्या माणसांचे अनुभव यात आलेले आहेत. शेवटी रूक्मिणी व वामन या दोघावरच ही कादंबरी केंद्रीत होते. सर्व बाजूंनी होणारी ग्रामीण, दुर्बल जनतेची

हालअपेष्टा कादंबरीमध्ये प्रभावीपणे आलेली आहे. दुष्काळात जगण्यासाठी इतरत्र भटकत असताना आलेले दुर्दैवी प्रसंग आणि नियतीची छाया पसरलेल्या व्यक्तींचे जीवन यांचे जीवघेणे दर्शन या कादंबरीत घडते.

८. शोधयात्रा

अरुण साधू यांची ही कादंबरी १९८९ मध्ये प्रकाशित झाली आहे. 'शोधयात्रा' चा नायक श्रीधर हा सात आठ वर्षात व्यवसायाच्या सर्वोच्च बिंदूला पोहोचलेला एक यशस्वी तरुण आहे. तो यशाने भरकटलेला आहे. परंतू त्याला एका बेसावधक्षणी जगण्यातला फोलपणा जाणवतो आणि आपल्या आयुष्यातच प्रयोजन, महत्त्वाकांक्षा याबद्दल अनेक शंका त्याला सतावू लागतात. आपल्या यशस्वी जीवनाकडे पाठ फिरवून तो स्वतःच्या शोध घ्यायला म्हणून बाहेर पडतो. या शोध भ्रमंतीची आणि घेतलेल्या अनुभवाची गाथा म्हणजे ही कादंबरी होय. श्रीधरांनी आपल्या आयुष्याचा अर्थ शोधण्यासाठी केलेला प्रवास व त्यातील अनुभव म्हणजे ही कादंबरी होय.

९. झिपऱ्या

१९९० मध्ये प्रकाशित झालेली 'झिपऱ्या' कादंबरी मुंबईच्या फलाटावर बुट पॉलिश करून संघर्षमय जीवन जगणाऱ्या मुलांचा प्रतिनिधी असलेल्या 'झिपऱ्या' या मुलाची वास्तवदर्शी कहाणी आहे. या कादंबरीत मुंबई शहरातील झोपडपट्ट्यामधून राहणाऱ्या माणसाच्या जगाचेही चित्रण केले आहे. महानगरी मुंबईच्या रस्त्यावर, रेल्वे फलाटावर लिलया खेळण्याऱ्या, त्या प्रचंड गर्दीतही आपले अस्तित्व टिकविणाऱ्या, दारिद्र्याने होरपळत असतानाही उच्च नैतिक मूल्ये पाळण्याच्या अंसख्य किशोरांची कहाणी प्रतिनिधिक स्वरूपात 'झिपऱ्या' कादंबरीत आलेली आहे.

१०. तडजोड

अरुण साधू यांची 'तडजोड' ही कादंबरी १९९५ मध्ये प्रकाशित झालेली आहे. ही साधू यांची राजकीय कादंबरी आहे. विक्रम हा कादंबरीचा नायक आहे. राजकारणात शिरलेल्या दूष्ट प्रवृत्तीमुळे बुद्धीवादी प्रामाणिक माणसांनी राजकारण प्रवेश निषिद्ध मानला त्यामुळे गुंड, मवाली माणसाचा अड्डा म्हणजे राजकारण असे चित्र दिसते. परंतु राजकारणात यायचं असेल आणि टिकायचे असेल तर आदर्शवादी न राहता व्यावहारिक तडजोडी करणे आवश्यक आहेत हे साधूंनी या कादंबरीमधून मांडले आहे. महानगरपालिकेच्या निवडणूका, त्या निवडणूकीची प्रक्रिया, नगरसेवकांची निवडणूक, त्यानंतर महापौर पदाची निवडणूक इ. चित्रण तपशीलवारपणे 'तडजोड' कादंबरीमध्ये केलेले आहे.

११. मुखवटा

'मुखवटा' ही कादंबरी १९९९ मध्ये प्रकाशित झाली. ही कादंबरी एकत्र कुटुंब पद्धतीचे व व्यवस्थेचे संघटन आणि विघटन समर्थपणे दाखवते. विदर्भ-अमरावती शेजारच्या बोरगाव या गावातल्या अक्षीकर घराण्यातील काही पिढ्यांची कहाणी म्हणजे ही कादंबरी होय. शेतीला जखडलेल्या मध्यमवर्गीय कुटुंबाची ससेहोलपट, घुसमट, वंशसातत्याची सनातन आस, घराण्याच्या अंधान्या तळघरातील रहस्य अशा अनेक घटना कादंबरीत आहेत. अक्षीकर कुटुंबाचा मुळपुरुष वामन शास्त्री यांचा मुखवटा अनेक रहस्ये घेऊन येतो. अक्षीकर घराण्यातला प्रत्येकजण या मुखवट्याशी, वाड्याच्या इतिहासाशी जोडलेला आहे. एकीकडे वाडा, परंपरा, शेतजमिनी यांच्या ओढीने कुटुंबियांने मातीशी जडलेला ऋणानुबंध आणि दुसरीकडे या वाड्याबाहेरच्या नव्या जगातल्या आकर्षित ऋणाच्या नव्या आकांक्षा यांचा एक पटच या कादंबरीत अरुण साधूंनी साकारलेला आहे.

३.३ अरुण साधू यांचे कथालेखन

अरुण साधूंची पत्रकारितेतील शोधकबुद्धी आणि वर्तमानातील घटनांचा अन्वय लावण्याची वृत्ती त्यांच्या कथेतून दिसून येते. 'कथार्थ सांगणे' हा कथाकाराचा हेतू असतो. कथानक सांगणे हा नाही. विशिष्ट भावाशय कथांकित करणे ही धडपड साधू यांच्या कथांतून प्रत्ययास येते. माणसाचे, त्याच्या जगण्याचे आणि एकूण अस्तित्वाचे, गुंतागुंतीच्या स्वरूपाचे, अंतर्मुख करणारे दर्शन त्यांच्या कथांतून घडते. साधूंच्या कथा सर्वार्थाने श्रेष्ठ आहेत. मराठीमध्ये एवढ्या उंचीचे कथालेखन फार कमी लोकांनी केले आहे. साधूंच्या कथा पराकोटीच्या आशयघन आहेत. समाजकारण, राजकारण, विविध रूढी-परंपरा, स्त्री-पुरुष संबंध, मूल्यव्यवस्था व मानवी जीवनाशी संबंधित अशा कित्येक मुलभूत गोष्टींचा वेध त्यांनी कथांमधून घेतलेला दिसतो. साधूंच्या कथाविषयाची विविधता अचंबित करणारी आहे. 'माणूस उडतो त्याची गोष्ट', 'बिनपावसाचा दिवस', 'मुक्ती', 'मंत्रजागर', 'बेचका', 'ग्लानिर्भवती भारत' हे साधूंचे कथासंग्रहे आहेत.

१. बिनपावसाचा दिवस

या संग्रहातील 'दंगा' या कथेतील चार वर्षांचा हर्षद आणि पाच वर्षांची झुबेदा यांच्या मोटार-मोटार खेळण्यावरून दंगल पेटते. ही कथा दंगलीतील विविध प्रवाहाच्या खदखदणाऱ्या असंतोषाचा वेध घेते. 'पराभव', 'गहन', 'गोष्ट नसलेली गोष्ट' या स्त्री-पुरुषामधील आदिम प्रेमभावना आणि लैंगिक संबंध यांचे चित्रण करते. 'बिनपावसाचा दिवस' ही पाय रिक्षा चालवणाऱ्यावरची कथा आहे. या कथेतून साधूंची कष्टकरी. श्रमजीवी वर्गाबद्दलची आस्था व्यक्त होते. 'भान' या कथेतून आपल्या कुटुंबाच्या सुरक्षित कोशातून नोकरीसाठी बाहेर पडलेल्या, मध्यमवर्गीय ब्राम्हण संस्कृतीत वाढलेल्या शरदचे परिवर्तन मांडले आहे.

२. बेचका

या कथा संग्रहातील बहुतेक कथांतून लेखकाने मुंबईतल्या कष्टकरी माणसाच्या जीवनातील दुःखाचे, वेदनेचे चित्रण करून त्यातून मूल्यशोध घेतला आहे. या दृष्टीने 'बेचका', 'लक्ष्मीची निष्ठाविहीन सून', 'वासांसि जीर्णानि' या सारख्या कथातील माणसे बकाळ जीवन जगत असूनही काही मूल्ये जोपासून आहेत. 'मान्सूनस्य प्रथम दिवसे' या कथेमधून पावसाच्या बदलत्या रूपाचा मानवी जीवनातील विविध घटकावर कसा परिणाम होतो हे दाखविले आहे. 'निर्णय' व 'संभ्रम' सारख्या कथेतून राजकीय घडामोडीचा नवा अन्वय लावण्याची क्षमता दिसून येते. 'क्रिकेट' सारख्या कथेतून भारतातील कार्यालयीन संस्कृतीचे चित्र उमटले आहे.

३. मंत्रजागर

या कथा संग्रहातील सर्व कथा ह्या विज्ञान कथा आहेत. 'वेळ फार थोडा उरला आहे' ही सांकेतिक पद्धतीची विज्ञान कथा आहे. साधूना वाटणारी जगाबद्दलची काळजी या कथेतून जाणवते. 'मंत्रजागर' ह्या कथेतून त्यांनी मानवी संस्कृतीला लागलेली किड व तिचे रौद्ररूप मांडून तिचा बिमोड करण्यासाठी धडपडणारी माणसं दिसतात. आण्विक प्रलयाचा बिमोड करण्याची गरज वाचकावर बिंबित केली आहे. 'इ. स. २०३५' व 'प्युअर मराठीच्या शोधात शास्त्रीबुवा' यासारख्या कथांत संस्कृत भाषेच्या सर्वसमावेशकतेची ग्वाही व मराठी भाषेच्या दुर्दशेविषयीची चीड व्यक्त झाली आहे.

४. मुक्ती

या कथासंग्रहातील सर्व कथांमधून मध्यमवर्गीय स्त्रियांचे दुःख, वेदना मांडल्या आहेत. पारंपरिक पुरूषप्रधान व्यवस्थेमुळे सत्ता गाजविण्याचा प्रयत्न करू पाहणारे पुरूष प्रत्यक्षात स्त्रीवरच कसे अवलंबून आहेत हेही समजते. उदा. 'बाहेर मिट्टे काळोख', 'माणूस' या कथा. 'मध्यंतर', 'खिंडार' यातून स्त्रियांचा जीवन संघर्ष मांडलेला आहे.

५. ग्लानिर्भवती भारत

या कथासंग्रहातील कथेतून मानवी अस्तित्वाचा, सत्तासंघर्षाचा, संस्कृतीच्या उदयाचा आणि अस्ताचा वेध घेतला आहे. 'वसंत बिरवारचा एक दिवस' सारखी कथा जी घुसमट दाखवते, त्याने कोणीही अस्वस्थ व्हावे अशी आहे. राजकीय व सामाजिक कोलाहलात सामान्य कार्यकर्त्यांचे खेळणे कसे होते हे त्यातून वाचकांच्या लक्षात येते. वर्तमानाच्या संदर्भात सनातन प्रश्नांचा वेध घेणाऱ्या त्यांच्या कथा आहेत.

३.४ अरुण साधू यांचे नाट्यलेखन : 'पडघम'

अरुण साधू यांचे 'पडघम' हे नाटक १९८५ मध्ये प्रकाशित झाले. हे नाटक थिएटर अॅकॅडमी, पुणे तर्फे प्रस्तुत करण्यात आले. एक अस्वस्थ तरुण शिक्षण, समाजकारण, राजकारण या सर्वच क्षेत्रात माजलेल्या ढोंगी माणसांची आणि अनानोंदी कारभाराची चीड घेऊन उभा राहिलेला आहे. आपल्या भोवती जमलेल्या समवयस्क, समविचारी टोळक्यांच्या मदतीने त्यांचे बुरखे फाडू पाहणारा आहे. या संबंध व्यवस्थेलाच आवाहन देणारा आहे. नेतृत्वाच्या पहिल्या काही पायऱ्या तो पटापट चढून जातो आणि मग खऱ्या संघर्षाला सुरुवात होते. शारीरिक, वैचारिक, भावनिक अशा तिन्ही पातळ्यांवरचा संघर्ष शेवटी स्वतःशीही करतो. पण तो पर्यंत काही अंशी जाणतेपणाने आणि बऱ्याच अंशी नकळत या एकेकाळी विरोध पत्करलेल्या व्यवस्थेचाच एक घटक बनून जातो. तो तिचे समर्थनही करू लागतो. त्याचा डंख बोथट होतो. व्यवस्थाही त्याला आपलेसे करून घेते. त्यातूनच एका नव्या अस्वस्थ तरुणाचा उदय होतो. हे चक्र फिरत ठेवण्यासाठी पुण्यातल्या थिएटर अॅकॅडमी या नाट्यसंस्थेने रंगभूमीवर आणलेल्या 'पडघम' हे या नाटकाचे हे कथानक होय. 'पडघम' हे नाटक विविध प्रसंगांच्या तुकड्यांमधून

साकार होत जाणार अनुभव सूत्र होय. पस्तीस ते चाळीस तरूण कलाकरांना हाताशी धरून दिग्दर्शक डॉ. जब्बार पटेल यांनी हा प्रयोग सामान्य प्रेक्षकाला दिपवून टाकेल अशा पद्धतीने उभा केला आहे.

३.५ अरुण साधू यांचे ललितेतर लेखन (समकालीन इतिहास)

अरुण साधू यांच्या ‘आणि ड्रॅगन जागा झाला’ (१९७२), ‘फिडेल, चे आणि क्रांती’ (१९७२), ‘तिसरी क्रांती’ (१९९१) व ‘ड्रॅगन जागा झाल्यावर...’ (२००५) या पुस्तकातून देशोदेशीच्या इतिहासाचे लेखन केले आहे.

१. आणि ड्रॅगन जागा झाला

‘माणूस’ या मुंबईमधील साप्ताहिकात चीनच्या क्रांतीविषयी अरुण साधूंनी ‘आणि ड्रॅगन जागा झाला’ ही मालिका सुरू केली होती. १९७२ मध्ये ती पुस्तकरूपात आली. हे चिनी साम्यवादी क्रांतीवरील पुस्तक आहे. ‘ड्रॅगन जागा झाल्यावर’ हे पुस्तक २००५ मध्ये प्रकाशित झाले. १९४९ च्या क्रांतीनंतर चीनमध्ये झालेल्या प्रगतीचा आलेख या पुस्तकामध्ये आहे. या दोन्ही पुस्तकाच्या माध्यमातून चीनचा शंभर वर्षांचा इतिहास अरुण साधू यांनी मांडला आहे. चीनची पार्श्वभूमी, परंपरा, समाजरचना, तेथील प्राकृतिक स्थिती, परिवर्तनाचे स्वरूप, चीन घडविणाऱ्या व्यक्ती, (उदा. माओ, शेक, डेंग झ्याव पेंग) त्यांचे हेतू, यावर त्यांनी केलेली कृती व त्यातून निर्माण झालेल्या घटना इत्यादी गोष्टींचा इतिहास या पुस्तकामध्ये आहे. या पुस्तकातून साधारणतः १९४९ ते २००३ पर्यंतच्या चीनमधील वेगवान व अचाट घटनाक्रमाची कहाणी सांगितलेली आहे. या पुस्तकाबद्दल अरुण साधू लिहितात, “आणि ड्रॅगन जागा झाला’ हे प्रसिद्ध होऊन तीस वर्षे उलटून गेली आहेत. पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे अजूनही कित्येक लोक मला

‘आणि ड्रॅगन’ चा लेखक म्हणून ओळखतात. अजुनही वर्ष-सहा महिन्यातून वाचकाचे पत्र येते. ‘पुस्तक मिळत नाही, ग्रंथालयातील पुस्तकाची दशा झालेली आहे किंवा ते गहाळ झाले आहे, कुठे मिळेल, नवी आवृत्ती आहे का, वगैरे’” अशा या पुस्तकाने अरुण साधूंना लेखक म्हणून स्वतःची ओळख मिळवून दिली. त्याला विशेषतः तरुण वाचकांचा उदंड प्रतिसाद मिळाला.

२. फिडेल, चे आणि क्रांती

‘माणूस’ या मुंबईमधील साप्ताहिकात क्यूबाच्या क्रांतीवरील मालिका अरुण साधूंनी ‘फिडेल, चे आणि क्रांती’ या नावे सुरू केली होती. पुढे ती १९७२ मध्ये पुस्तक रूपात आली. या पुस्तकातून अरुण साधू यांनी अमेरिकेतील ‘फिडेल कॉस्ट्रो’ च्या क्रांतीचे पदर उलगडून दाखविले आहेत. ‘क्यूबन क्रांती’ झाल्यानंतर स्वखुशीने साम्यवादाचा स्वीकार केल्याचे क्यूबा हे इतिहासातील एकमेव उदाहरण आहे. त्यामुळे ती लक्षवेधी घटना मानली जाते. या वेगळेपणाचे अरुण साधूंना निश्चितच भान आहे. पण त्यांच्या या पुस्तकातून क्रांतीचे वेगळेपण व स्वरूप यांची सुस्पष्ट कल्पना येत नाही. कॉस्ट्रोप्रणित क्यूबन क्रांतीचे वेगळेपण तिच्या कारणात नसून तिच्या क्रांतीतंत्रात, सर्व वर्गीय सहभागात, नेतृत्वाच्या प्रकृतीत आणि वैचारिक भूमिकेत आहे, याचे ठाशीव प्रतिपादन नसल्यामुळे या पुस्तकाचा वैचारिक पाया तितकासा पक्का वाटत नाही. हे पुस्तक “काहीसे भक्तिभावपूर्वक लिहिल्यासारखे वाटते.”^९ हा दिनकर साक्रीकरांचा आक्षेपही पटण्यासारखा वाटतो.

३. तिसरी क्रांती – लेनिन, स्तालिन ते गोर्बाचेव्ह

अरुण साधू यांचे हे पुस्तक १९९१ मध्ये प्रकाशित झाले आहे. सोव्हियत युनियनच्या पतनावरील आधारित हे पुस्तक आहे. यातून रशियन साम्यवादी क्रांतीच्या

उदयास्ताचे चित्रण अरुण साधू यांनी केले आहे. रशियातील १९०५ च्या उठावापासून ते १९९१ मधील विघटना पर्यंतचा कालपट या ग्रंथातून मांडला आहे. सुधारणावाद्यांचा उठाव, झारची दडपशाही, रशियातील राज्यक्रांती, लेनिनप्रणीत नवीन आर्थिक योजना, लेनिनचा मृत्यू, स्तालीन प्रणित लेनिन वादाचा प्रसार, गोर्बाचेव्ह, त्यांची त्रिसूत्री, गोर्बाचेव्हची तिसरी क्रांती इ. घटना मांडलेल्या आहेत. अरुण साधूंनी रशियातील लेनिन, स्तालिन, ट्रॉट्स्की, ब्रेझनेव्ह, गोर्बाचेव्ह या नेत्यांची ठसठशीत व्यक्तिचित्रे साकारली आहेत.

अरुण साधूंच्या या चारही पुस्तकातून चीन, रशिया आणि क्यूबा या वेगवेगळ्या देशातील, एकमेकापासून दूर असलेल्या देशातील साम्यवादी क्रांती कशी घडली हे मांडतात. 'ड्रॅगन जागा झाल्यावर' हे पुस्तक चीनच्या इतिहासावर सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शासकीय परिवर्तनावर लिहिलेले आहे. प्रतिभा व परिश्रम या बळावर अरुण साधू यांनी चीनी क्रांतीचा पिरॅमिडच उभा केला असल्याचे दिसते.

विक्रम सेठ यांची त्या काळात गाजलेली इंग्रजी कादंबरी 'अ सुटेबल बॉय' ही कादंबरी अरुण साधूंनी 'शुभमंगल' या नावाने भाषांतरीत केलेली आहे.

■ समारोप

अरुण साधू हे अमरावती जिल्ह्यातील परतवाडा येथील असून त्यांनी विज्ञानाची पदवी घेऊन शिक्षक-पत्रकार-संपादक-साहित्यिक-प्राध्यापक अशी वाटचाल केलेली आहे. यातून अरुण साधूंचा व्यक्तीशः परिचय करून घेतलेला आहे. अरुण साधूंच्या पत्रकारितेचा आढावा घेतलेला आहे. अरुण साधूंनी प्रथम पत्रकार म्हणून हातात लेखणी घेतली. 'केसरी', 'माणूस', 'इंडियन एक्सप्रेस', 'टाइम्स ऑफ इंडिया', 'स्टेट्समन' या सारख्या नामवंत वृत्तपत्रातून पत्रकार म्हणून काम केले आणि आपल्या

प्रभावी लेखन शैलीमुळे पत्रकारितेचा दर्जा उंचावत नेला. त्यांनी इंग्रजी पत्रकारितेतही विशेष चमक दाखविली आहे. अरुण साधूंनी वास्तवावर लेखन करित साहित्याचे कादंबरी, नाटक, कथा हे प्रकार समृद्ध केले आहेत. 'मुंबई दिनांक' व 'सिंहासन' या कादंबऱ्यातून राजकारणाचे बरे-वाईट पैलू उलगडून दाखविले आहेत. या दोन कादंबऱ्यांच्या आधारे तयार झालेला 'सिंहासन' या चित्रपट खूप गाजला आहे. 'बहिष्कृत', 'स्फोट', 'त्रिशंकू', 'शापित', 'विप्लवा', 'मुखवटा', 'शोधयात्रा' यासारख्या कादंबऱ्यातून आपली लोकप्रियता व गुणवत्ता टिकविली आहे. 'बहिष्कृत' आणि 'त्रिशंकू' या दोन्ही कादंबऱ्यातून दलितांच्या स्फोटक प्रश्नांचे ग्रामीण व शहरी पार्श्वभूमीवरील वेगवेगळे रूप दाखवतात. 'शापित' ही ग्रामजीवनातल्या दुष्काळासारख्या संकटाने माणसांच्या होणाऱ्या वाताहतीची करुण कहाणी कठोर पद्धतीने सांगते. 'स्फोट', 'विप्लवा' ह्या कादंबऱ्या विज्ञान काल्पनिका आहेत. 'बिनपावसाचा दिवस', 'मुक्ती', 'बेचका', 'मंत्रजागर' या कथासंग्रहातील कथा सर्वश्रेष्ठ आहेत. त्यांचे 'पडघम' हे नाटक त्यावेळी गाजलेले आहे. अरुण साधूंनी आपली साहित्यिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टी महाराष्ट्र-भारत एवढ्यापुरतीच मर्यादित न ठेवता चीन, क्युबा, रशिया या देशातील राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात होणाऱ्या परिवर्तनावरही 'आणि डॅंगन जागा झाला', 'फिडेल, चे आणि क्रांती', 'तिसरी क्रांती', 'डॅंगन जागा झाल्यावर...' अशी पुस्तके लिहिली आहेत. थोडक्यात अरुण साधू यांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांच्या पत्रकारितेची वाटचाल, त्यांचे समग्र वाङ्मय यांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. यांचा निष्कर्ष पुढील विशेषांद्वारे मांडता येईल.

१. अरुण साधू यांनी साहित्याचे कादंबरी, कथा, नाटक या ठळक प्रकारातून लेखन करून समृद्ध केले आहेत. त्यांच्या साहित्यात थेट व आटोपशीर रचना, सुक्ष्मनिरिक्षण शक्ती, ग्रामसंस्कृतीची वातावरण निर्मिती, निवेदनात भाषेचा व

अनुभवाचा ताजेपणा दिसून येतो. भाषा अधिक ओघवती व आकर्षक, समर्पक व सुंदर प्रतिमांचा वापर, मुक्त छंदांचा वापर करून लेखनाला प्रौढ व अभिजात वळण दिले आहे.

२. महानगरीच्या बकाल जिण्यात श्रमजीवी माणसांचेच शोषण होते. पण तरीही त्यांच्या जगण्यात मूल्यनिष्ठा आहे. हे त्यांनी कादंबऱ्यांतून मांडले आहे. समाजातील जिव्हाळ्याच्या प्रश्नांचे वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीवर जिवंत चित्रण करून माणसाला बोलके करणे हे त्यांच्या कादंबरीचे ढळक वैशिष्ट्ये आहे.
३. अरुण साधूंच्या पत्रकारितेच्या निमित्ताने त्यांच्या राजकीय कादंबऱ्या घडल्या आहेत असे म्हणावे लागेल. पत्रकाराच्या दृष्टीने समकालिन समाजातील राजकीय घडामोडीचे, चढ उतारांचे आपल्या कादंबऱ्यातून चित्रण केले आहे. (उदा. 'मुंबई दिनांक', 'सिंहासन', 'तडजोड') राजकीय कादंबरी हा प्रकार समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
४. अरुण साधूंच्या कथा परोकोटीच्या आशयधन असून वाचनीय आहेत. वाचकांची ओढ संपू नये अशा पद्धतीने त्या प्रवाहीपणे फुलत राहणाऱ्या आहेत. त्यांचे कथाबीज जेवढे ताकदीचे असते, तेवढीच समर्थ भाषा ते वापरतात. त्यांच्या संग्रहाच्या व कथांच्या शिर्षकांपासून त्यातील वेगळेपण लक्षात येते. वेगवेगळ्या विषयावरील कथा, कादंबऱ्या हा साधूंचा सर्वात मोठा विशेष आहे. लालित्यप्रधान व आशयधन अशा कथा-कादंबऱ्या आहेत.
५. वैचारिकता आणि लालित्य यांचा सुरेख संगम त्यांच्या साहित्यातून दिसतो. सांस्कृतिक, सामाजिक समृद्धी वाढविण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपल्या साहित्यातून केलेला दिसतो. अरुण साधू यांनी वेगवेगळ्या विषयावर स्तंभलेखनही केलेले आहे.

६. अरुण साधू हे बदलत्या काळानुसार लेखन करीत असल्यामुळे त्यांचे लेखन जुने व कालबाह्य होत नाही. साहित्य आणि पत्रकारिता या दोन्ही क्षेत्रात आपल्या लेखणीच्या, गुणवत्तेच्या बळावर मराठी भाषेला जागतिक पातळीवर पोहचवून प्रतिभावंत, सर्जनशील अरुण साधूंनी आपले नाव अजरामर केले आहे.

संदर्भ सूची

१. साधू-बॅनर्जी, सुवर्णा : 'संवाद', लेख, महाराष्ट्र टाईम्स,
रविवार दि. २८ जाने. २००७, पृ. ६.
२. संपा. सारडा, शंकर : 'प्रस्तावना', 'कालदर्शी', आशय
वालावलकर, कमलेश. पब्लिकेशन, सांगली, प्र, आ.,
जाने २००७.
३. तत्रैव : पृ.-प्रस्तावना.
४. माजगावकर, दिलीप : 'त्या दिवसातले साधू', लोकसत्ता, पुणे,
रविवार ३ डिसेंबर २००६, पृ. ४.
५. साधू, अरुण : 'अक्षांश-रेखांश', मॅजेस्टीक प्रकाशन,
मुंबई, १९९२. पृ. ६, ८.
६. चौगुले, वि. शं. : 'अरुण साधू यांचे सदरलेखन', ललित,
फेब्रुवारी २००७, पृ. ७०, ८०.
७. खांडेकर, राजीव : 'अरुण उगवला!', लोकसत्ता, पुणे, शुक्र.
२९ डिसे. २००६, पृ. ४.
८. साधू, अरुण : मनोगत, 'ड्रॅगन जागा झाल्यावर...',
राजहंस प्रकाशन, पुणे, लोकआवृत्ती,
जानेवारी २००६, पृ. ६.
९. साक्रीकर, दिनकर : परीक्षण, 'फिडेल, चे आणि क्रांती'
समाजप्रबोधनपत्रिका,
मे, जून, १९७४. पृ. ५३

प्रकरण तिसरे

‘मुंबई दिनांक’ कादंबरी मधील पत्रकारितेचे चित्रण.

■ प्रस्तावना

१. ‘मुंबई दिनांक’ – महानगरीय कादंबरी
२. ‘मुंबई दिनांक’ कादंबरीतील आशयसूत्रे
३. ‘मुंबई दिनांक’ मधील राजकीय जीवनाचे चित्रण
४. ‘मुंबई दिनांक’ मधील राजकीय व सामाजिक घडामोडी, अवैध धंदे यांच्या संदर्भातील पत्रकारितेचे चित्रण.
  - ४.१ ‘मुंबई दिनांक’ मधील पत्रकार व्यक्तिरेखा
  - ४.२ ‘मुंबई दिनांक’ मधील पत्रकार अय्यरचे विशेष
५. ‘मुंबई दिनांक’ मधील इतर प्रातिनिधिक व्यक्तिरेखा.
६. ‘मुंबई दिनांक’ मधील या कादंबरीचे विशेष

■ समारोप